

ГЕНЕЗИС ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ТА ЙОГО ДЖЕРЕЛА

THE GENESIS OF DOMESTIC VIOLENCE AND ITS SOURCES

Ясинок М.М., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри правосуддя та філософії
Сумський національний аграрний університет

Ясинок Д.М., асистент кафедри правосуддя та філософії
Сумський національний аграрний університет

У статті досліджується процес становлення такого ганебного явища як домашнє насильство з його трансформацією в різні історичні епохи. Визначаються суб'єкти домашнього насильства та об'єкти їх правового захисту при застосуванні кримінального чи адміністративно-правового переслідування кривдників. При цьому, автори проводять своє дослідження, починаючи з Стародавнього Риму як першої рабовласницької державної організації суспільства, де відносини в сім'ї ґрунтувалися на майновій залежності жінки і дітей від чоловіка. Саме в цьому суспільстві сформувалися різні види домашнього насильства, якими були: фізичне, економічне, психологічне та сексуальне насильство. Автори підкреслюють, що з падінням Римської Імперії питання домашнього насильства не зникло. Нові державні формування по суті «успадкували» різні форми домашнього насильства. І хоча освітній рівень Середньовіччя та канонічне право і покращили рівень сімейних відносин, але реальне положення жінки в сім'ї продовжувало бути обмеженим.

У статті звернуто увагу на те, що феодальне суспільство сприймало таке положення із покоління в покоління і українське суспільство не було виключенням із цього процесу. І хоча Соборне уложення 1649 р. і надавало право жінкам подавати «челобитние» на «беззаконие» чоловіка, але кардинально ситуація із домашнім насильством не змінювалась. Лише в 1811 р. на західній частині України діюче «Общее гражданское уложение Австрийской Империи» вперше законодавчо урегулювало права і обов'язки чоловіка і жінки, які перебували у шлюбі.

Автори зауважують, що жовтневий переворот 1917 р. сприяв появі нової держави, а з нею – і появі нового поняття «комуністична сім'я» з її необмеженою сексуальною революцією як засобу «боротьби» з домашнім насильством, що в кінці-кінців не принесло бажаного результату, породивши цілий ряд інших проблем медичного та правового характеру.

У статті робиться висновок про те, що домашнє насильство передається із однієї стадії суспільного розвитку в іншу, а відтак воно носить стійкий соціальний характер. Боротьба з проявами домашнього насильства повинна носити не епізодичний характер, а мати комплексний підхід, запорукою якого є економічна стабільність в державі, правова визначеність таких проявів, наявність спеціальних органів, робота яких спрямована як на профілактику домашнього насильства, яке породжується алкоголізмом, наркоманією токсикоманією, низьким рівнем вихованості та соціальної культури, психологічною невірноваженістю, а і безумовною невідворотністю покарання за домашнє насильство.

Ключові слова: домашнє насильство, фізичне насильство, економічне насильство, психологічне насильство, сексуальне насильство, протидія насильству, сімейні відносини, шлюб, рівність прав чоловіка та жінки.

The article examines the process of the formation of such a shameful phenomenon as domestic violence with its transformation in different historical eras. Subjects of domestic violence and the objects of their legal protection are determined when applying criminal or administrative legal prosecution of offenders. At the same time, the authors conduct their research, starting with Ancient Rome as the first slave-owning state organization of society, where family relations were based on the property dependence of women and children on their husbands. It was in this society that various types of domestic violence were formed, which were: physical, economic, psychological and sexual violence. The authors emphasize that with the fall of the Roman Empire, the issue of domestic violence did not disappear. The new state formations essentially "inherited" various forms of domestic violence. Although the educational level of the Middle Ages and canon law improved the level of family relations, the real position of women in the family continued to be limited.

The article draws attention to the fact that the feudal society perceived such a situation from generation to generation, and Ukrainian society was no exception to this process. And although the Council of 1649 gave the right to women to file "feminine" cases against "lawless" husbands, the situation with domestic violence did not fundamentally change. Only in 1811 in the western part of Ukraine, the "General Civil Code of the Austrian Empire" for the first time legally regulated the rights and obligations of a man and a woman who were married.

The authors note that the October coup of 1917 contributed to the emergence of a new state, and with it the emergence of a new concept of the "communist family" with its unlimited sexual revolution as a means of "fighting" domestic violence, which in the end did not bring the desired results result, giving rise to a number of other problems of a medical and legal nature.

The article concludes that domestic violence is transmitted from one stage of social development to another, and therefore it has a stable social character. The fight against manifestations of domestic violence should not be episodic in nature, but have a comprehensive approach, the key to which is economic stability in the state, the legal certainty of such manifestations, the presence of special bodies whose work is aimed at the prevention of domestic violence, which is caused by alcoholism, drug addiction, low the level of upbringing and social culture, psychological imbalance, and the unconditional inevitability of punishment for domestic violence.

Key words: domestic violence, physical violence, economic violence, psychological violence, sexual violence, countering violence, family relations, marriage, equal rights of men and women.

Постановка проблеми. Проблема домашнього насильства не є проблемою окремої сім'ї чи національності. Це суспільна проблема, яка не має своїх меж чи кордонів. Вона носить глобальний характер і не пов'язана з окремим чоловіком чи жінкою, реєстрацією їх шлюбу чи фактичним проживанням однією сім'єю, батьків та їх дітей. Довгий час домашньому насильству, як негативному явищу в сімейних відносинах великого значення не надавали, вважаючи, що це є певний звичай, який існував завжди. Саме з цих підстав за радянської пори вважалося, що в СРСР створено новий комуністичний тип

сім'ї – сім'ї, яка являє собою зразок сімейних відносин де домашнє насильство не існує, а від так законодавча база щодо боротьби з цим негативним явищем була непотрібно. Лише з набуттям незалежності наша держава стала на шлях боротьби з домашнім насильством. Так ще 15 листопада 2001 Україна першою серед пострадянських країн звернула увагу на гендерну рівність чоловіків і жінок в тому числі і у сфері домашніх відносин прийнявши закон «Про попередження насильства в сім'ї». Таким чином, даним законом було покладено початок боротьби держави і суспільства з таким ганебним явищем, яким є домашнє

насильство. У зв'язку з цим і низка міжнародних документів і договорів, які укладала Україна з іншими державами світу враховувалось гендерна рівність чоловіків і жінок, які з тих чи інших причин перебувають в інших країнах, перебуваючи в сімейних чи інших відносинах з громадянами інших держав.

За даними ЮНЕСКО, домашнє насильство існує у будь-якому суспільстві та будь-якій культурі [1, с. 81].

Питання захисту потерпілих від домашнього насильства, яке порушує цілий ряд основоположних прав і свобод людини, передбачених Європейською конвенцією «Про захист прав людини та основоположних свобод» були предметом неодноразового розгляду в Європейському суді з прав людини, де Європейський суд постійно демонстрував своє негативне відношення до такого ганебного явища, яким є домашнє насильство незалежно від країни, її економічної чи політичної влади забезпечуючи у своїх рішеннях захист жертв домашнього насильства. І хоча Європейський суд з прав людини і не приймав рішень відносно України з питань домашнього насильства, але це не говорить про те, що таке явище як домашнє насильство в Україні не існує. Саме питанням правових засад боротьби із домашнім насильством і присвячена дана робота.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання домашнього насильства, як однієї із найгостріших соціальних проблем розвитку нашого суспільства було присвячено велику кількість наукових робіт, як з точки зору визначення юридичних понять, щодо домашнього насильства, так і його форм та методів боротьби, але такі роботи носять розрізнений характер і не характеризуються системністю та комплексністю наукових досліджень. Роботи таких вчених, як: М. В. Лошитської, С. О. Короед (2017), Г. В. Герасименко (2018), К. Б. Левченко (2018), О. В. Ломакіної (2019) О. О. Кияшко (2020), Т. А. Крушельницької (2020), Р. Л. Наливайко (2020) оперативню досліджували проблеми домашнього насильства, як в Україні так і в інших країнах світу, що дало загальне уявлення про масштаби такого негативного явища, як домашнє насильство. Разом з тим питання домашнього насильства потребують більш глибокого наукового дослідження, його постійного моніторингу та наукової оцінки з метою оперативної зміни поточного законодавства, яке регулює питання захисту і протидії домашньому насильству.

Мета та завдання роботи. Метою роботи є комплексне дослідження домашнього насильства, як негативного соціального явища, яке має місце в сучасному суспільстві, як нашої держави, так і інших держав світу. В той же час в роботі викристалізовано цілий ряд юридично значимих понять, які характеризують як сам феномен домашнього насильства так і форми його прояву.

Викладення основного матеріалу. Сімейні відносини між чоловіком і жінкою, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї мають природну основу та їх взаємодію, яка характеризує найдавнішу історію з якою пов'язується розвиток сімейних відносин.

Жодні відносини не переживали такої кількості людських емоцій, як позитивного так і негативного характеру, ніж сімейні. Інститут сім'ї прийшов довгий історичний шлях від спародично-випадкових відносин чоловіка і жінки в період первіснообщинного устрою до цивілізованих, рівноправних, побудованих на любові та безмежній відданості сімейним традиціям.

Разом з тим так було не завжди. Вже перша рабовласницька державна організація суспільства, якою був Древній Рим показала, що сім'я це складна, закрита система як у сфері особистих так і майнових взаємовідносин чоловіка і жінки. Всі сімейні відносини того періоду будувалися за принципом патріархального управління всіма правами сім'ї. В таких умовах втрачалась будь яка юридична чи фактична самостійність жінки та дітей. Це означало,

що жінка та її діти не мали своєї правоздатності, а від так вони і не мали права як на особисте так і на спільно нажите майно, яким міг розпоряджатися лише чоловік, який був домоволодарем сім'ї.

Подальше становлення римського суспільства, якому сприяв розвиток торгівлі, ріст об'ємів приватної власності, в тому числі і шляхом її спадкування, змінювали і поняття сім'ї та тих процесів, які мали місце в її середині. Сім'я у своїй більшості почала будуватися на кровному спорідненні чоловіка та жінки відносно їх спільних дітей, що обумовило більш точне розуміння сім'ї в практичній площині, а це уже надало можливість до юридичної її реєстрації на державному рівні. У цьому зв'язку Мондестин зазначав, що сім'я, яка скріплюється шлюбом «це є союз чоловіка і жінки, спільність всього їх життя, єднання божественного людського права» [2, с. 127].

Безумовним фактом є те, що відносини в сім'ї того часу ґрунтувалися на економічній залежності дружини і дітей від чоловіка, оскільки саме чоловік був власником і розпорядником всього майна сім'ї. Таким чином економічна залежність одночасно породжувала як психологічне так і фізичне насильство в сім'ях римлян, що у свою чергу доповнювалось сексуальним насильством. Отже саме майнова залежність жінки і дітей від чоловіка стала тим джерелом, в рабовласницькому суспільстві, яке породжувало різні форми домашнього насильства як в такому суспільстві там і заклало його основи на майбутнє.

У республіканський період розвитку римського суспільства влада чоловіка поступово слабшає, жінка та діти хоча і поступово, але виходять з під влади чоловіка. Така ситуація привела до того, що розірвання шлюбу стало звичною справою, а концентрація багатств як окремо в руках чоловіка так і жінки значно ослабило моральність сімейних устоїв в римському суспільстві. Таке падіння моральності досягло такого рівня, що Імператор Август розуміючи загрозу руйнування сімейним відносинам був вимушений пожити край розлученням, вводячи навіть кримінальну відповідальність за шлюбну зраду. Саме з цих підстав подружжя могло навіть усунутися від спадкування. Разом з тим практика показала, що всі ці заходи успішні так і не мали.

Як бачимо римське суспільство у сфері сімейних відносин пережило як найжорстокіше сімейне насильство чоловіків по відношенню до членів своєї сім'ї, з можливістю навіть продажу їх у рабство. Так і падінню моральності в сімейних стосунках, де влада чоловіків на сімейні відносини значно була ослабленою. Не дивлячись на це саме в римському суспільстві виникли різні форми домашнього насильства від економічного, психологічного до фізичного та сексуального. Падіння моральності в сімейних відносинах це по суті був акт відчаю римського суспільства по відношенню до того тисячолітнього періоду домашнього насильства, яке панувало в Римській імперії.

З падінням Римської імперії, питання домашнього насильства не зникло. На його уламках з'явилися нові державні формування, які по суті «успадкували» різні форми домашнього насильства привнісши в їх зміст свої особливості.

Нова феодальна формація, яка прийшла на зміну рабовласництву характеризувалась появою численних феодальних помість та посиленням християнської релігії. Тепер західноєвропейські моделі середньовікових держав відзначалися не лише еволюцією монархій з різноманітністю їх форм, але і наявним політичним симбіозом церкви і держави, що не могло не вплинути на сімейні відносини в суспільстві. Влада чоловіка над жінкою і дітьми продовжувала носити економічний характер, що обумовило посилення в цьому плані психологічного та фізичного насильства. І хоча фізичне насильство в сім'ї уже не сприймалося суспільством, але воно і не заборонялося. У свою чергу фізичне насильство породжувало і сексу-

альне насильство, яке було розповсюджене в помістях феодалів щодо своїх васалів та підданих. Таким чином рецепція римського права в Західній Європі (XI–XII) не сприяла знищенню домашнього насильства, а лише послабила владу чоловіка щодо жінки і дітей в сфері сімейних відносин. Така тенденція з розвитком суспільства продовжувала посилюватися за рахунок розвитку наук, правової культури, освіти. В цьому напрямку важливу роль у середньовічному суспільстві відіграли створені університети Болоньї та Падуї. Саме освітній рівень населення поступово впливав на зменшення домашнього насильства та його крайніх форми. В той же час на покращення сімейних відносин почало активно впливати канонічне право, яке формувалося Римськими папами: Григорієм VII, Григорієм IX, Іоанном II, папою Климентієм [3, с. 221].

Разом з тим, не дивлячись на канонічні підходи до шлюбу і сім'ї, більш уважного ставлення держави і церкви до ролі жінки в суспільстві все ж в реальності положення жінки в сім'ї продовжувало бути обмеженим. Так в Англії жінки не мали права на укладення договорів, виступати в суді з метою захисту своїх порушених прав і хоча канонічне право не допускало розлучень, але «відлучення від столу і ложа» [3, с. 233] фактично мало місце. Підставою такого відлучення доволі часто було домашнє насильство з його архаїчністю, яка передавалась з покоління в покоління.

У цей час політична консолідація східних слов'ян, яка сформувалася в IX ст. з утворенням Київської Русі по суті закріпила феодализм на території сучасної України. Адміністративним і господарським центром феодального суспільства був феодальний двір. Юридичною основою з питань регулювання суспільних відносин, в тому числі і сімейних була Руська Правда. Даним законодавством Ярослав Мудрий захищав права не лише феодалів, смердів та людей селянської общини, а і сімейні відносини, які продовжували ґрунтуватися на волі чоловіка відносно жінок і дітей. Такий підхід сприяв появі економічного, психологічного, фізичного та сексуального насильства. Сімейні відносини у челяді та холопів характеризувалися можливістю продажу членів сім'ї, або примусової видачі заміж дівчат з можливістю фізичного, економічного, психологічного та сексуального насильства. Така ситуація не охоронялася правом, а відтак в Київській Русі не було норм, які б були спрямовані на збереження сім'ї та захист жінки і дітей від домашнього насильства. Разом з тим цілий ряд питань, які регулювали захист жінки в сім'ї містилися в церковному статуті Володимира і Ярослава Мудрого. Де передбачалося покарання за зґвалтування, розпусту, побію дружини та психологічне насильство з метою позашлюбних відносин та двоєженство [4, с. 77].

У XVI–XVII століттях в Україні зберігся і закріпився феодально-кріпосницький устрій. У свою чергу це сприяло поширенню домашнього насильства у різних його проявах та формах, що як і в Давньому Римі спонукало державу до боротьби з домашнім насильством через економічну його складову. Так відповідно до ст. 13 четвертого розділу Статуту Великого Князівства Литовського 1529 року передбачалося: «Якщо син ударив батька чи матір, або оскорбив їх, якимсь чином унижав, або допустив злий поступок, то батьки можуть позбавити дітей спадщини». [5, с. 22] Разом з тим практика показала, що такі заходи не мали широкого успіху хоча на локальному рівні вони і спрацьовували. Подальший розвиток суспільства і державності на території Російської імперії, куди входили і землі сучасної східної України, питання щодо правового положення жінки в сім'ї також почали приділяти уваги на законодавчому рівні. Так в XX-й главі (ст. 80) Соборного уложення 1649 року зазначалося: «А хто зачне у себе вдома робити беззаконня з рабою з жінкою, чи з дівкою, и наживе з нею дітей, и в тому на нього та раба подасть государю чолобитну, і таких жінок і дівок, і на кого вони подадуть государю чолобитну, відсилати на Москву на Патріарший двір до патріарших приказних людей» [6, с. 314–404].

Таким чином хоча держава безпосередньо і намагалася боротися за гендерну рівність чоловіків і жінок в сім'ї, на законодавчому рівні, але таке законодавство не регулювало поняття шлюбу чи сім'ї, сімейні права та обов'язки чоловіка і жінки їх дітей, що безумовно послаблювало такий процес. В той же час із змісту ст. 80 Соборного уложення слідує, що домашнє насильство набуло таких крайніх своїх форм і досягло такого рівня, що держава вимушена була звернути свою увагу на жорстокість домашнього насильства, у свою чергу держава відповіла на таку жорстокість у коректній формі зазначивши в «Зібранні малоросійських прав» 1807 року в главі VI наступне: «Подружній обов'язок є святий за законом ...» При цьому в параграфі 5 главі VI «Про дітей» вказувалося: «Батько і мати можуть вигнати сина і дочку, якщо син чи дочка торкнулися їх рукою, вдарили чи штовхнули у гніві» [6, с. 242].

Як бачимо законодавець приділяв увагу питанням домашнього насильства в сім'ї з точки зору як фізичної так і психологічної та економічної форми, яке має місце не лише між чоловіком та жінкою, а і між батьками і дітьми, що по суті стало ще одним кроком у питанні напряду боротьби з цим негативним явищем, яке в більшій мірі мало місце на законодавчому рівні і доволі мало впроваджувалося в переважно архаїчний уклад сімейних відносин. Разом з тим таку ситуацію потрібно розглядати, як певний успіх, оскільки проблему домашнього насильства було піднесено на рівень суспільної публічності.

У 1811 році на українських землях (західної частини) діяло «Загальне цивільне уложення Австрійської імперії». Даним законом вперше було дано поняття сім'ї. Так в ст. 40 главі I зазначалося: «Під сім'єю розуміється родоначальники (die Stammalteru) з всіма, що від них походять». В ст. 44 главі II цього закону було дано поняття шлюбу: «Сімейні відносини встановлюються договором про шлюб (Ehevertrag) ...згідно із законом... з тим, щоб взаємно один одному допомагати». Що ж стосується взаємних прав та обов'язків, то в ст. 90 цього закону передбачалося: «Обидві сторони несуть однакові обов'язки відносно подружнього обов'язку вірності (Treue) і належного поводження».

На чоловіка вперше законодавчо було покладено певні його обов'язки: «Чоловік є глава сім'ї. Як такому, йому переважено належить право вести хазяйство; але він зобов'язаний також доставляти дружині згідно зі своїми майновими статками, належне утримання і захищати (vertreten) її у всіх випадках» (ст. 91 Уложення) [7, с. 1027–1149].

Таким чином законодавець на законодавчому рівні вперше сформулював поняття сім'ї, прав та обов'язків її членів і в першу чергу чоловіків з тим, щоб визначити межі їх відповідальності в сімейних відносинах. Такий підхід набув цивілізованого підходу до сімейних відносин, який в подальшому культивувався у сфері тодішнього суспільства.

Жовтневий переворот в Російській імперії 1917 року сприяв появі нових понять в житті людей і зокрема поняття «комуністичної сім'ї – сім'ї нового типу», де не має місця домашньому насильству, оскільки всі люди проголошувалися вільними.

31 січня 1924 року в СРСР було прийнято основний закон – Конституцію. В Конституції закріплювався юридичний статус нової держави, але питанням сім'ї не приділялося взагалі ніякої уваги. Лише в Конституції 1936 року в главі X було закріплено основні права і обов'язки громадян, але знову ж питанням сім'ї Конституція взагалі не приділила уваги, обмежившись лише загальним трактуванням, щодо рівності громадян та рівності чоловіків і жінок (ст. 123 Конституції) СРСР. Не дивлячись на проголошення незалежності, перед державою стояли архіскладні завдання обумовлені наявністю архаїчного укладу

сімейного життя не лише в місті, а і в селах та хуторах і новими лозунгами, про сексуальну революцію перемогти домашнє насильство було не можливо. Поряд із першими декретами економічного змісту в СРСР відразу було прийнято закон « Про розірвання шлюбу».

Такий підхід у боротьбі з домашнім насильством, через безкінечну сексуальну революцію, за комуністичною догматикою мав би побороти всі форми домашнього насильства. Разом з тим практика показувала, що домашнє насильство не зникло, воно у своїх найгірших проявах продовжувало супроводжувати сімейні відносини переходячи із десятиліття в десятиліття. Лише наприкінці 20-х років минулого століття прийшло усвідомлення того, що це був хибний напрямок у боротьбі з домашнім насильством. Таким чином, якщо проблема має місце, то не дивлячись на те, що вона замовчується чи створюється це не означає того, що вона зникла. Навпаки така проблема посилюється, оскільки на неї ніхто не звертає уваги, а від так з нею ніхто не бореться. В цьому плані проблема домашнього насильства не є виключенням із даного правила. В той же час практика показала, що проблема домашнього насильства має як свої сильні так і слабкі сторони. Сильною стороною, яка носить виключно психологічний характер у сфері домашнього насильства є страх потерпілої, (потерпілих) від кривдника, навіть якщо він і є близькою людиною. Страх бути побитою, позбавленою речей і грошей, подавленою психологічно для потерпілих є доволі сильним, емоційним стресом, переступити через який може не кожна людина. Слабкою стороною у сфері домашнього насильства, якби це не було дивно, але є той же страх. Але цей страх має іншу якість. В основі такого страху є публічність. Історично складалося так, що «вино-

сити сміття з хати» століттями вважалося неприйнятною поведінкою в сімейних відносинах. Ось чому жертви домашнього насильства, неважливо це жінки чи діти, чоловіки чи пристарілі батьки доволі часто терплять побої та приниження, психологічний тиск та сексуальну розпусту, боячись при цьому говорити про це в публічному просторі.

Найстрашнішим у сфері домашнього насильства є сексуальне насильство, під яке попадають падчерки чи навіть свої рідні діти, оскільки таке насильство може мати місце із дня на день, довгий час подавляючись при цьому психологічним і фізичним насильством, носячи утаємничений характер.

Висновки. Сьогоднішнє життя засвідчує, що домашнє насильство в різних його проявах не дивлячись на високий рівень технологічного, економічного, інформаційного розвитку нашої держави так і залишається однією із проблем сучасного суспільства. Практика показала, що боротися лише за рахунок лозунгів чи побудованих на державних, чи релігійних догмах доволі складно, оскільки кожна сім'я це закритий, особистий простір із своїми традиціями та таємницями. Простір в якому мають місце, як радощі так і горе, проблеми і любов, і все це охороняється поняттям сім'я, яка як правило нічого не озвучує в публічному просторі. Таким чином знищити редути домашнього насильства доволі складно, оскільки вони поширюються за рахунок п'янства, наркоманії та безробіття. Таким чином побороти домашнє насильство можливо шляхом безпосереднього впливу на кривдників за рахунок юридичного, медичного, суспільного впливу і саме такий напрямок є реальним шляхом, у боротьбі з даним злом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: навч. посіб. Київ: ДЦССМ, 2002. 132 с.
2. Підопригора О. А. Римське приватне право: підручник. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре». 2001, 440 с.
3. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 672 с.
4. Історія держави і права України: підручник; А. С. Чайковський (кер. авт. кол.), В. І. Батрименко, Л. О. Зайцев, О. Л. Копиленко та ін. ; за ред. А. С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 512 с.
5. Стефанчук Р. О., Стефанчук М. О. Статут Князівства Литовського 1529 року Кодифікація цивільного законодавства на українських землях Київ, Правова єдність, 2009. Т. 1. 1153 с.
6. Хрестоматія з історії держави і права України : Навч. посіб. ; Упор. А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук. Київ, Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
7. Стефанчук Р. О., Стефанчук М. О., Загальне Австрійське цивільне уложення 1811 р. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях. Київ, Правова єдність, 2009. Т. 1. 1153 с.